

Лекція четверта

КРАСНОМОВСТВО У ВІТЧИЗНЯНІЙ ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ. ПЕРШІ РИТОРИ РУСИ

Магістр Юрій Котермак з Дрогобича (бл. 1448-1494). Наш видатний співвітчизник, мислитель епохи італійського Відродження був знаним доктором філософії і доктором медицини свого часу. Протягом недовгого свого життя був він і ректором Болонського університету, і деканом Ягелонського університету у Кракові, і навчав основам астрономії та астрології Миколу Коперніка, і залишив глибокий слід в історії європейської науки. Перу Юрія Дрогобича належить перша книжка, яку надрукував наш співвітчизник у Римі. Сталася ця подія в 1483 році. Уривок-присвяту з цієї книжки наводимо як зразок риторичного мистецтва того далекого часу.

МАГІСТР ЮРІЙ ДРОГОБИЧ. Прогностичний погляд на 1483 рік (Нашому найсвятішому владиці, вищому Понтифіку, папі Сіксту IV)

«Отче найсвятіший, багато хто пропонує тобі свої доробки. Звичайно їх спонукають до цього жадоба наживи і честолюбство. Я ж видаю свої твори щорічно для прочитання, вважаючи, що цим я сприяю людському роду. Адже вони не пусті і не для пришелепенуватих намішок – самою Мінервою подаровані з юрнього безмежжя.

Ти пізнав, яка сила зірок; я знаю, що ти вивчив усі причини речей.

І якщо величезність неба незбагненна для очей, то вона не відстоїть далеко від людського розуму. Ми знаємо за наслідками причини і за ними ж розрізняємо небесні впливи: так відкривається шлях. Усе смертне підлягає небесним законам. Хто б став заперечувати це?

Таким чином, зірками управляються справи земні. Не примушують вони, але дозволяють самим правити; а якщо раптово загрожують – люди можуть відвести ці загрози розумом.

Ти ж могутній найвищими достоїнствами, завдячуючи виключному сузір'ю, під верховенством котрого ти заслужено називаєшся тепер богом. До таких величезних справ тебе піднімає і ставить попереду Сонце, що приєднане до Венери, і любов Юпітера твого гороскопу.

Всім у цілому ти керуєш за вказівкою Бога, а якщо чого не вистачає, нехай зірка продовжить роки твої: про це в Римі прохає кожний. Таким чином, я благаю дати оцінку цьому твору. І щоб ти не думав, що він некорисний, якщо допоможе взнати те, що буде: для цього є час.

Нехай до тебе будуть прихильними кращі долі в ці дні. І якщо що-небудь буде шкодити, щоб ти вичитав тут: тих, кого надихає Марс, тих, кого годуює мир; і ти побачиш, у яких місцях буде загрожувати жорстока чума, затемнення Місяця і щезлу владу її брата. Що вони принесуть, відкриється в судженні».

«Риторика» Макарія. Найбільш рання з відомих нині риторик Давньої Русі належать до початку XVII ст. Автором її вважають митрополита Новгородського і Великолуцького Макарія (вм. 12.09.1626 р.). Дослідники вважають, що «Риторика» Макарія походить від польського джерела або є перекладом з латинської мови. Утім, латинське джерело нині встановлене. Це новолатинська риторика видатного німецького мислителя, філософа, астролога, богослова, філолога, ригора Філіппа Меланхтона (1497-1560).

Жанр риторики як навчального посібника був усталений і традиційний. Усі європейські риторики середніх віків, а також

і російські XVII ст. переважно спирались на античну риторичу, цитували Ісократа, Демосфена, Аристотеля, Цицерона, Квинтиліана та інших теоретиків, використовували греко-латинську термінологію. Поділ кожної промови, озвученої чи писаної, в процесі її розробки на п'ять частин: знаходження матеріалу, розташування, словесне визначення, запам'ятовування і вимова – був обов'язковим. Цей поділ визначила традиція риторичного мистецтва, він був незаперечною істиною для оратора і слухача, для письменника і читача, для учителя і учня. У «Риторичі» Макарія укладач масово використовував терміни латинської поетики і риторики, які перекладав за допомогою грецьких слів і відповідних російських кальок. Так, латинське *translatio*, якому відповідає грецьке *μεταφορα*, автор подає як *перенесення слова*.

Автор зазначеної «Риторичі» вважає, що риторика в житті суспільства виконує великі соціально-культурні і просвітницькі функції. Вона дає поради стосовно побудови промови, рекомендує взірці житейської поведінки. Високі вимоги ставляться і до автора. Визнано три джерела авторського красномовства (дарування, навчання і вправлення) і три мети красномовства (переконати, утішити і схвилювати слухачів). Ритор повинен бути чесною і чуйною людиною. Він повинен відгукуватися на важливі життєві суспільні події, вчинки людей.

Автор визначає три види «глаголанія»: смиренний, високий і помірний. Смиренний вид – це промова, якою користується народ у повсякденному житті. Високе «глаголанія» – це риторично прикрашена промова, далека від повсякденної. Тут застосовано метафори та інші приємні речі. Помірний вид – це літературно-писемні промови: послання, грамоти, публіцистичні твори, віршовані жанри.

Петро Могила (1596-1647) – митрополит Київський, богослов і ритор; залишив по собі величезну духовну спадщину, а також найважливішу справу свого життя – Києво-Могилянський колеґіум, який із 1701 року було перетворено на академію. Ще перебуваючи настоятелем Києво-Печерської лаври, він зіткнувся з великою кількістю проблем православної церкви. Духовна освіта практично була відсутня, значно ушкоджені церковні обряди, не було і повного та точного викладення православного віровчення. Священики і дяки були

переважно неграмотні, не знали мов. Невігласи - попи не могли не тільки відповісти на запитання, а навіть і поставити його, безугаву пиячили й вели недостойний спосіб життя. Треба було радикально змінити ситуацію у київському православ'ї. Митрополит Петро Могила вирішував одночасно три проблеми: потрібна була книга з точним викладенням православного вчення, необхідно було здійснити зовнішнє облаштування церкви, налагодити добрі відносини з Константинополем і Москвою. І усе це він здійснив.

Петро Могила був талановитим полемістом, демонструючи свою обізнаність у догматичних питаннях під час дискусій з католиками, що видно в його «Ліфосі». Але найбільш значимим стало його «Православне сповідання кафедральної і апостольської церкви східної» (1645). Натхненно і блискуче виклав він зміст таїнств християнських, вчення про блаженства і про гріхи, зміст дванадцяти членів Віри, вчення про Надію і Любов. Петро Могила застерігав від гріхів християн, які благають до Бога про помсту вже у цьому житті: 1) навмисне вбивство; 2) гріх содомський; 3) утискання бідних людей, вдів і сиріт; 4) затримка в оплаті праці найманих робітників; 5) неповага і невдячність до батьків. Досить послідовно спростовує Петро Могила і католицький догмат про вогонь чистилищний, оскільки «по смерті душа не в змозі прийняти жодного таїнства Церковного», тобто душа після смерті вже не може покаятись, щоб якось полегшити свій гріх.

Вельми цікаві пояснення Петра Могили стосовно блаженств, які проповідував Ісус Христос на горі:

Блаженство перше: «Блаженны нищие духом, ибо их есть Царство Небесное».

Петро Могила пояснює, що тут йдеться про багатство і речі мирські: якщо їх до когось приходиться багато із благодаті Божої, то слід користуватися ними не як необмеженому володарю їх, а як управителю, і не варто бажати їх з надмірною жадібністю серця. Наслідуючи довершеності перших християн, ми не повинні мати нічого власного, усе має бути спільним. Така чеснота називається злиденністю духу. Однак не позбавляються вічного життя й спасіння ті, хто надбав майно і багатство правильним чином, правильно користується ним: жертвує на потреби церковні, на милостиню злиденним,

мандруючим, німецьким. Але всі ті, хто від розпутсти і марнотратства приходять у крайні злидні, не можуть сподіватись отримати ніякої винагороди від Бога за свої злидні. Навпаки, вони мусять покаятись за неправильне використання свого майна.

Блаженство друге: «Блаженны плачущие, ибо они утешатся».

Це блаженство вчить, що, по-перше, блаженні ті православні люди, які весь час свого життя проводять у скорботі серця і плачуть про вдіяні ними гріхи, якими вони образили Бога і ближнього свого. До цього блаженства непричетні люди, плач яких спричинено земними і мирськими нещастями: злочинці, які бояться покарання, люди, які сумують за втраченим майном, за чимось тлінним і мінливим тощо. По-друге, блаженство це вчить, що блаженні люди, які плачуть за гріхи ближніх своїх, молять Бога, щоб Він дарував цим ближнім покаєння, щоб єретиків на вернув у лоно Церкви, а тих, хто живе беззаконно, на вернув на праведний шлях життя. По-третє, це блаженство вчить, що блаженні ті, хто потерпає від гонінь з боку великих і сильних світу цього, наприклад, з причини несправедливої втрати майна. Вони мусять просити захисту в Бога. Ще до цього блаженства причетні усі, хто потерпає від гонінь за Православну Віру і Святу Церкву.

Блаженство восьме: «Блаженны изгнанные за правду, ибо их есть Царство Небесное».

Це блаженство належить тим, хто сповіщає істину, викриває пороки і беззаконня нечестивих; за що їх переслідує велика ненависть, а часто вони позбавляються і життя, як Іоанн Хреститель від Ірода. Це блаженство належить усім Учителям Церкви, Проповідникам Євангелія та Сповідникам.

Іван Вишенський – визначний мислитель, богослов і полеміст. Дослідники вважають, що народився він близько 1545-1550 р.р., а помер в Афонському монастирі близько 1620 р. Написав значну кількість творів, послань, відповідей. Був послідовним захисником і пропагандистом православною віровчення, вболівав за долю українського народу, який потерпав від тотального гноблення польськими панами і польсько-католицькою церквою. Широко відома його «Книжка»,

з якої наведемо декілька фрагментів, що дасть змогу продемонструвати соціально-політичні і богословські погляди полеміста І. Вишенського.

«Звіщаю вам, що земля, якою ходите вашими ногами, і в ній ви у життя, народившись, пущені і нині живете, плаче, стогне і волає на вас перед Господом Богом, просячи сотворителя, щоб послав смертного серпа погибельної кари, як це було в давнину на содомлян, і всесвітнього потопу, котрий міг би вас вигубити й викоренити, щоб не оскверняли більше її антихристовим безбожним невір'ям і поганським нечистим і несправедливим життям, воліючи ліпше порожньо в чистоті стояти, аніж через вашу безбожність спустошеною від хвали всесильного Бога, сотворителя і творця небес і землі, бути.

Де-бо нині в Лядській землі віра, де надія, де любов, де правда, де справедливість суду, де покора, де євангельські заповіді, де апостольська проповідь, де закони святих, де збереження заповідей, де непорочне священство, де хрестоносне життя іноче, де просте благоговійне благочестиве християнство?... І як дерзаєте безсоромно називати себе християнським іменем, коли сили того імені не бережете і не хочете вчитися і на ділі осягнути й зберегти суть того імені? О, окаянна утроба, котра таких синів породила на вічну погибель і випустила на знаду цього звабного світу!...

Покайтесь отожд, усі жителі тієї землі! Покайтесь, щоб нагло від скорого божого гніву не загинули подвійною смертю: і вічною, й дочасною...

Отожд, відаючи про те, ви, православні християни, не печальтесь! Господь-бо з нами, і я повсякчас з вами. Майте віру й надію в живого Бога — міцну й нерудну! На панів же ваших руського роду, на синів людських, не надійтесь! У них-бо немає спасіння! Всі-бо вони від живого Бога та віри в нього відступились, а прихилились до зваби єретицької, до любові марнославного духа, життєлюбства і лиходійства...

Хай прокляті будуть владики, архімандрити й ігумени, котрі монастирі привели в запустіння і починили собі із святих місць фільварки, а самі зі слугами та приятелями у них перебувають тільки тілесно і по-скотському; на святих місцях лежачи, гроші збирають, із тих прибутків, що подані для

Христових богомольців, дівкам своїм віна готують, синів одягають, жінок прикрашають, слуг множать, барвисті одержі справляють, приятелів збагачують, карети купують, заводять ситих і стрійно одягнених візників, — заживають розкіш поганську!..

Покайтеся отожд, Бога ради, покайтеся, доки на покаяння маєте ще час: після смерті того учинити не зможете. Чому такі нечутливі стали, одебеліли й окам'яніли серцем та помислом? Хіба не вірите, що помрете? Хоч краде вам диявол ту пам'ять і осліплює вас світолюбством, а ви прийдіте з пам'яттю тих, що народили вас і предків ваших!».

РИТОРИКА В КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Дослідники стверджують, що в київських архівах збереглися 183 рукописних риторичних курси, прочитаних на латині в XVII-XVIII ст. в Києво-Могилянській академії, або привезених з інших країн. Серед професорів, які викладали курс риторики, слід назвати *Йосипа Кононовича-Горбацького* (вм. бл. 1653 р.). Загалом він викладав увесь тривіум: діалектику, логіку, риторіку. Курс його називався «Оратор Могилянський, прикрашений найдовершенішими ораторськими розділеннями Марка Туллія Цицерона» і був написаний у 1635-1636 р.р. Вражає ерудиція автора, який цитував твори Цицерона, Квинтиліана, відомих гуманістів Джакомо Забаререлли, Еразма Ротердамського, Станіслава Оріховського та ін. Зазначена риторика складалася зі вступу і трьох трактатів. У вступі з'ясовується зміст мистецтва риторики й вимоги до оратора. У першому трактаті — п'ятичастна структура риторики. У другому — природа ораторської промови: ампліфікація, тропи, фігури, почуття, збуджувані ораторською промовою. Третій — вчення про три стилі й існуючі жанри промов.

Іоанікій Галятовський (вм. 1688 р.) — відомий богослов і проповідник, ректор Києво-Могилянського колегіуму. У 1659 р. видрукував перший посібник з гомілетики — теорії церковної проповіді. Адаже цьому мистецтву вже давно навчають у духовних семінаріях і академіях. У відповідності з традицією, встановленою ще Василем Великим, Іоанном Златоустом та іншими отцями церкви, Іоанікій Галятовський виділяв у гомілетичі дві частини: правила вибору пред-

мета опису і правила викладення. Звісна річ, предмет опису – Священне Писання і церковна література. У той же час автор пропонує вивчати філософію, природничо-наукові твори, твори світської тематики.

Стефан Яворський (1658-1722) – визначний письменник-полеміст і церковний діяч, відомий також і як ритор. Освіту отримав у Києво-Могилянському колегіумі. Пізніше навчався в католицьких академіях Польщі. Стефан Яворський викладав у Києві риторику, філософію, теологію та інші дисципліни. Пізніше Петро I викликав його до Москви, де той реформував Слов'яно-греко-латинську академію, підбравши туди викладачів із західною освіченістю. «Риторична рука» – основний твір Стефана Яворського з риторики, написаний на латині. Як проповідник він вражав своїх сучасників. Загальна побудова творів Стефана відрізнялась особливою вишуканістю. Обравши для себе текст, він не завжди звертав увагу на суттєве. Звичайно він обирав якусь одну ідею, якусь випадкову обставину, або знаходив відношення їх до іншого, стороннього, предмета.

Вчення про словесне вираження – витійство, або красномовство, – найбільш опрацьована частина риторики Стефана Яворського: «Витийство есть вещей изобретенных и расположенных красное и избранное возвещение». Прикрашенню слів або повчань служать періоди, тропоси, фігури, афекти. Проголошення – остання частина «Риторичної руки». Наводимо цю частину твору з метою передачі її духу:

«Проголошення є речей і промов по достоїнству голосу і тіла рух.

У проголошенні слідкуйте за голосом і діями.

По-перше, голос. Голос має бути різним відповідно до справ і речей виголошуваних. Так, у люті голос має бути розлючений, у печалі сумовитий і густий, у пристрасті притишений, добрий, сумний. Силою помірний, у стані задоволення рівний, світлий, веселий, вільний тощо.

Хибні недоліки.

1. Слід уникати частого відпочинку.
2. Голос у вимові хай не буде співом.
3. Хай не буде він вищої сили.
4. Щоб частою задишкою або кашлем не розтлівався.

5. Щоб у ніздрі не вимовлявся.
6. Щоб узвишшями не вештався.
7. Щоб не дуже недорікувати.
8. Щоб не вельми крикливо.
9. Щоб останні склади вимовлялися».

Стефан Яворський вважав, що вираз обличчя має змінюватись залежно від змісту промови: іноді ласкавий, іноді печальний, іноді веселий тощо. Очі також повинні відповідне промовляти. І руки треба використовувати, наприклад, коли йдеться про небо - показувати у височінь, про землю - вниз.

Феофан Прокопович (1677 – 1736) – видатний український філософ, богослов і ритор, в 1712-1716 р.р. був ректором Києво-Могилянської академії. Визначну роль відіграв і в історії Російської держави (з 1716 року тісно співпрацював з Петром I). У 1721 р. став главою щойно створеного Синоду – вищого церковного органу. Важливе місце у філософській спадщині Ф.Прокоповича посідає риторика, яку він називав «царицею мистецтв». Нижче подається декілька фрагментів з його курсу риторики, де розглянуто значення збудження відповідних почуттів оратором, який бажає найкращим чином досягти своєї мети.

«Першопричиною почуттів є сам Бог, творець природи... про першоджерело почуттів різні автори говорять неоднаково. На мою думку, джерелом усіх почуттів є любов. Особливо необхідні для оратора у веденні справи зазначені нижче емоції.

Перший клас почуттів: любов, прагнення, занепокоєння або тривога, надія чи впевненість, задоволення, або вітха, або радість.

Другий клас: ненависть, страх, розпач, гнів, обурення, смуток, сором, співчуття.

Два основних правила збудження почуттів. Оскільки емоція викликається частково величиною речей, а частково їх безпосереднім впливом на орган зору, запам'ятай правило: щоб зворушити слухачів, говорячи про якусь річ, треба сказати, що вона з даного роду речей найбільша. Її ти (якщо дозволяє її природа) опиши і зобрази так, начебто можна було її побачити. Перше досягається шляхом ампліфікації, а

друге – описом. На цьому, наче на двох завісах, ґрунтується все мистецтво збудження почуттів, а про те, що треба збільшувати, а що описувати, ще скажемо там, де йтиметься про кожне почуття зокрема...

Шляхи збудження любові. Основну причину любові та доброзичливості визначають Аристотель («Риторика», кн. 2, розділ 2), оратори та інші приблизно так: по-перше, доброзичливість; по-друге, спільність та співучасть у щасті та горі; по-третє, такі чесноти, як справедливість, розсудливість, знання, побожність і т.ін. По-четверте, ласкавість, згода, готовність. По-п'яте, подібність характерів, прагнень, репутації, життєвого становища і т.і. По-шосте, близькі відносини старших з молодшими. По-сьоме, повага молодших до старших. По-восьме, чесність, або довіра та простота. По-дев'яте, краса; по-десяте, споріднення; по-одинадцяте, сама любов – це важливий фактор взаємної любові...

Про надію та впевненість. Більше очікуймо майбутнього добра, ніж біймося прийдешнього лиха. Це почуття варто викликати, передусім, у дорадчих промовах, і особливо тоді, коли дораджуємо важку справу, грізну та ризиковану, закінчення якої сумнівне, як, наприклад, у бойовій лаві, коли солдат боїться наслідків війни, в облозі або штурмі, при виконанні важливої справи і взагалі в усіх важких умовах та страхіттях будемо викликати надію таким.

Про благородну ревність. Благородна ревність – це душевне страждання, породжене безпосереднім впливом почесних благ, що можуть нам дістатись. Вона виникає між рівними не тому, що вони недостойні, а тому, що ми хочемо, щоб ці блага належали нам...

Шляхи збудження благородної ревності знаходимо в прикладах інших, їх, однак, є декілька видів. По-перше, необхідно пригадати доблесних предків... По-третє, особливо дійовим засобом збудження благородної ревності вважається зображення вчинків менш знатних людей, ніж той, кому даємо пораду. Августин, коли прочитав про життя Антонія Великого, піднесеним голосом сказав до своїх: «Встають невчені і займають небо, а ми зі своїми творами звалимось до пекла», - так він сам передає це у своїй «Сповіді». По-четверте, саме місце проживання, батьківщина, здатність, навіть ім'я та прізвище –

значний стимул для цього. Ось чому Олександр, коли побачив однойменного з ним воїна, але лінивого, сказав йому: «Зміни або ім'я, або характер!». По-п'яте, варто розповісти й про походи інших, тому що від тебе чекають не чогось буденного, а величного...

Про жарти та дотепи. Що жарти необхідні для оратора, видно з промов Цицерона, де вони вжиті часто і не без причин, бо, по-перше, вони виявляють певні чесноти, звідси їх інакше називають міською витонченістю, начебто вони наслідували місто, а не село. По-друге, жарти змінюють великі справи, стримують від важких переживань, ламають ненависть та гнів, злагіднюють жорстокість.

Передусім запам'ятай, що є два види жартів: перший – благородний або витончений і вільний, а другий – невільний, непристойний, блюзнірський. Перший підходить вільній людині, навіть начальникові, другий – блазням, підлабузникам та іншим покидькам суспільства.

Жартувати по-міському витончено – значить створювати нешкідливе задоволення, яке не ображає слухача ані не осоромлює його. Саме цей вид жартів повинен використовувати оратор, коли, очевидно, вимагатиме цього справа, і зовсім уникати грубих жартів.

Найелегантніший вид жартів полягає в полісемії: коли слово має багато значень, воно означає щось інше, ніж, очевидно, має означати...

З уподібнення виходять також витончені жарти, але тільки тоді, коли ця подібність несподівана, а саме, якщо ми щось більше зводимо до меншого, а менше до більшого, або коли ми якось особливо зображуємо чиєсь обличчя, рухи, ходу. Так, Август сказав до воїна, який давав йому зі страхом книжечку: «Не вагайся, а то наче ти даєш слонові аса». А якийсь Публій Несс, за словами Фалія, назвав Юнія, людину похмуру, худу та горбату, залізним гаком. Отже, подібність явно можна застосовувати або зводити до метафори, як видно з прикладів...

Засоби збудження ненависті та гніву. Ненависть легко викличеш, якщо скажеш протилежне тому, що було сказано про любов. Засоби збудження ненависті такі: по-перше, огидність; по-друге, жорстокість або варварство; по-третє, підступність,

віроломність; по-четверте, всі вади, протилежні чеснотам, та, передусім, гордість, яка з першого погляду відвертає душі всіх і особливо тоді, коли вона поєднується з незнанням, огидністю, глупотою та нікчемністю. По-п'яте, відвертаємось ми від наклепника, який не тільки ганьбить наше ім'я, а й інших...»

Ломоносов Михайло Васильович (1711-1765) – видатний російський мислитель, вчений, літератор і винахідник. Його перу належить також і «Коротке керівництво до красномовства». Вже у стінах Московської слов'яно-греко-латинської академії М.В.Ломоносов отримав ґрунтовну підготовку з риторики. Подальша його наукова і викладацька діяльність спричинила до створення відповідного посібника, який мовою оригіналу у більшій мірі відповідав тим змінам у російській мові, до яких був причетний і сам Ломоносов. Наводимо декілька фрагментів з «Керівництва».

ЛОМОНОСОВ М.В. Краткое руководство к красноречию

«ВСТУПЛЕНИЕ

§1. Красноречие есть искусство о всякой данной материи красно говорить и тем преклонять других к своему об оной мнению. Предложенная по сему искусству материя называется речь или слово.

§2. К приобретению оного требуется пять следующих средств: первое – природные дарования; второе – наука; третье – подражание авторов; четвертое упражнение в сочинении; пятое – знание других наук.

§3. Природные дарования разделяются на душевные и телесные. Душевные дарования, а особливо остроумие и память к получению сего искусства столь необходимо нужны, как добрая земля к посеянию чистого семени, ибо как семя на неплодной земле, так и учение в худой голове тщетно есть и бесполезно... Телесные дарования, громкий и приятный голос, долгий дух и крепкая грудь в красноречии, а особливо в произношении слов упражняющимся, очень надобны; также до родство и осанковатый вид приличны, ежели слово пред народом говорить должно.

§4. Наука состоит в познании нужных правил, которые показывают подлинный путь красноречию. Они должны быть, первое, кратки, чтобы не отягочить памяти многим изустъ учением...; второе, порядочны, для того чтобы они были вразумительны и тем к научению способственны; третье, удовлетворены примерами, которые бы показывали самую оных силу для яснейшего их понятия...

§7. Материя риторическая есть всё, о чём говорить можно, то есть все известные вещи в свете, откуда явствует, что, ежели кто имеет большее познание настоящих и прошедших вещей, то есть чем искуснее в науках, у того большее есть изобилие материи к красноречию. Итак, учащиеся оному великое будут иметь в своём искусстве вспоможение, ежели они обучены по последней мере истории и нравоучению.

§8. Слово двояко изображено быть может – прозою или поэмою... Первым образом сочиняются проповеди, истории, учебные книги, другим составляют имны, оды, комедии, сатиры и других родов стихи.

КНИГА I, СОДЕРЖАЩАЯ РИТОРИКУ

§1. Риторика есть учение о красноречии вообще...

§2. В сей науке предлагаются правила трёх родов. Первые показывают, как изобретать оное, что о предложенной материи говорить должно; другие учат, как изобретённое украшать; третьи наставляют, как оное располагать надлежит, и посему разделяется Риторика на три части – на изобретение, украшение и расположение.

Часть первая. Глава вторая. О изобретении простых идей

...§23. Сочинитель слова тем обильнейшими изобретениями оное обогатить может, чем быстрейшую имеет силу соображения, которая есть душевное дарование с одною вещью, в уме представленною, купно вообразить другие, как-нибудь с нею сопряженные, например: когда представив в уме корабль, с ним вообразаем купно и море, по которому он плавает, с морем – бурю, с бурю – волны, с волнами – шум в берегах,

с берегами – камни и так далее. Сие всё действуем силою соображения, которая, будучи соединена с рассуждением, называется остроумие.

§24. *Отсюда видно, что чрез силу соображения из одной простой идеи расплодятся могут многие, а чем оных больше, тем в сочинении слова больше будет изобилия...*

§25. *Материя, сочинителю слова данная, обыкновенно бывает сложенная идея, которая называется тема. Простые идеи, из которых она составляется, называются терминами. Например, сия тема: неусыпный труд препятства преодолевает имеет в себе четыре термина: неусыпность, труд, препятства и преодоление. Предлоги и другие вспомогательные части слова за термины не почитаются.*

§26. *От терминов темы произведены быть могут чрез силу соображения (по §23 и §24) многие простые идеи, которые мы разделяем на первые, вторичные и третичные. Первыми называем те, которые от терминов темы непосредственно происходят, вторичными, которые от первых, третичными, которые от вторичных идей рождаются. Например, в предложенной теме неусыпность есть термин, от которого рождаются непосредственно первые идеи: 1) утро, в которое неусыпный человек рано встаёт; 2) вечер и ночь, в которые он не сия в трудах упражняется. Вторичные идеи, которые от первой – утро – происходят, суть: заря, скрывающиеся звёзды, восходящее солнце, пение птиц и прочая. Третичные идеи, которые от вторичной – заря – рождаются, суть: багряный цвет, сходство с некоторою округлою дверью и прочая.*

Глава шестая. О возбуждении, утолении и изображении страстей

§94. *Хотя доводы и довольны бывают к удостоверению о справедливости предлагаемая материи, однако сочинитель слова должен сверх того слушателей учинить страстными к оной. Самые лучшие доказательства иногда столько силы не имеют, чтобы прямого преклонить на свою сторону, когда другое мнение*

в уме его вкоренилось. Мало есть таких людей, которые могут поступать по рассуждению, преодолев свои склонности. Итак, что пособит ритору, хотя он своё мнение и основательно докажет, ежели не употребит способов к возбуждению страстей на свою сторону или не утолит противных?

§95. А чтобы сие с добрым успехом производить в дело, то надлежит обстоятельно знать нравы человеческие, должно самым искусством чрез рачительное наблюдение и философское остроумие высмотреть, от каких представлений и идей каждая страсть возбуждается, и изведать чрез нравоучение всю глубину сердец человеческих. Из сих источников почерпнул Демосфен всю свою силу к возбуждению страстей, ибо он немалое время у Платона учился философии, а особливо нравоучению. Также и Цицерон оттуда же имел чрезвычайную свою власть над сердцами слушателей, которой и самые жестокие нравы не могли противиться. Для сего предлагаются здесь правила к возбуждению страстей, которые по большей части из учения о душе и из нравоучительной философии происходят.

§96. Страстию называется сильная чувственная охота или неохота, соединённая с необыкновенным движением крови и жизненных духов, при чем всегда бывает улаждение или скука. В возбуждении и утолении страстей, во-первых, три вещи наблюдать должно: 1) состояние самого ритора, 2) состояние слушателей, 3) самое к возбуждению служащее действие и сила красноречия...

§100. Больше всех служат к движению и возбуждению страстей живо представленные описания, которые очень в чувства ударяют, а особливо как бы действительно в зрении изображаются»...

Часть II. Глава третья. О тропах речений

§181. Тропы речений знатнейшие суть шесть: метафора, синекдоха, метонимия, антономазия, катахресис и металепсис.

§182. Метафора есть перенос речений от собственного знаменования к другому ради некоторого обоих подобия, что бывает, 1) когда речение, к бездушной вещи

надлежащее, переносится к животной, например: твёрдый человек вместо скупой; каменное сердце, то есть несклонное; мысли колеблются, то есть переменяются; 2) когда речение, к одушевленной вещи надлежащее, переносится к бездушной: угрюмое море, лице земли, луга смеются, жаждущие пустыни, земля, плугом уязвленная, необузданные ветры; 3) когда слово от неживотной вещи к животной же переносится: в волнах кипящий песок вместо мутящийся; небо звездами расцветает вместо светит; 4) когда речения переносятся от животных к животным вещам: алчный взор, летающие мысли, лаятель Зоил.

§184. *Синекдоха есть троп, когда речение переносится от большого к меньшему или от меньшего к большему, что бывает, 1) когда род полагается вместо вида, как цвет вместо розы, ветер вместо севера; 2) вид вместо рода, как: сокол вместо птицы, река вместо воды. Но притом надлежит остерегаться, чтобы не поступить противнатуры, наприм.: из Кипра в Крит плыть способным западом, ибо оный ветер пловущим в ту сторону противен; 3) когда целое полагается вместо части: египтяне Нилом жажду свою утоляют вместо частию водь из Нила; 4) часть вместо целого, например: сто голов вместо сто человек; 5) когда положено будет множественное число вместо единственного, например: он пишет краснее Цицеронов; 6) единственное вместо множественного: россиянин радуется о получении победы вместо россияне; 7) когда известное число полагается вместо неизвестного: там тысящи валяются вдруц вместо множество валится.*

§185. *Метонимия есть, когда вещей, некоторую принадлежность между собою имеющих, имена взаимно переносятся, что бывает, 1) когда действующее вместо страждущего полагается: имеете Моисея и пророков вместо имеете книги Моисеевы и пророческие; читать Вергилия, то есть Вергилиевы стихи; 2) когда положено будет действие или свойство вместо действующего: убийство достойно смертной казни вместо убийца достоин; милость на суде по-*

*хвальна, то есть милостивый; иде оная злоба, кото-
рая меня погубила? то есть иде оный злобный? 3) когда
материя приемлетя вместо той вещи, из которой
она сделана: животворящее древо, то есть живото-
ворящий крест; серебром искупить, то есть серебря-
ными деньгами; пронзен железом, то есть железным
оружием; 4) или вещь, сделанная вместо самой мате-
рии: хлеб собирать с поля, то есть пшеницу; венки
щипать в лугах, то есть цветки, из которых венки
сплетают; 5) когда вещь содержащая или место по-
лагается вместо содержимой: восток и льдистый океан
свои колена преклоняют, то есть живущие на восто-
ке и при Ледовитом океане; острая голова, то есть
острый ум в голове; любезна небесам страна, то есть
богу, живущему на небесах: 6) когда вместо вещи по-
лагается тот, кто ею владеет: сильный малоомощно-
го съедает, то есть его добро; при военном шуме мол-
чат законы, то есть судьи; Укалегон горит, то есть
дом его; 7) намерение или причина, для которой что
бывает вместо действия: честь на алтарь возложить,
то есть жертву для чести божией; 8) признак вмес-
то самой вещи: орел вместо Российской империи; луна
вместо Турции; десять дымов, то есть десять домов;
седьму почитать должно, то есть старых.*

§186. Антономазия есть взаимная перемена имен
собственных и нарицательных, что бывает, 1) когда
употребляется имя собственное вместо нарицатель-
ного, например: Сампсон или Геркулес вместо силь-
ного, Крез вместо богатого, Цицерон вместо красно-
речивого; 2) нарицательное вместо собственного: Апостол
пишет, то есть Павел; стихотворец говорит, то есть
Вергилий; 3) когда предки или основатели полагают-
ся вместо потомков, напр.: Славен вместо славян,
Иуда вместо еврейского народа; 4) имя отечествен-
ное вместо собственного: арпинянин вместо Цицера-
на, троянин вместо Енея; 5) стихотворцы нередко
полагают своё собственное имя вместо местоимения
я, как Овидий нередко называет себя своим прозвани-
ем Назон.

§187. *Катахресис есть перемена речений на другие, которые имеют близкое к ним знаменованіе, что бывает ради напряженія или послабленія какого-нибудь действия или свойства, например: для напряженія – бояться вместо ждать; бежать вместо идти; бранить вместо выговаривать; лукав вместо хитр; скуп вместо бережен; нахален вместо незастенчив; для послабленія – ждать вместо бояться; идти вместо бежать; выговаривать вместо бранить; хитр вместо лукав; незастенчив вместо нахален.*

§188. *Металепсис есть перенесеніе слова через одно, два или три знаменованія от своего собственнаго, которые одно из другаго следуют и по оному разумеются: Как десять жатв прошло, взята пространна Троя. Здесь через жатву разумеется лето, через лето целый год. Таковы суть и следующие примеры: помнить союз вместо хранить; знать бога вместо бояться; под темною ивою, то есть в тени у ивы.*

Глава четвертая. О тронах предложений

§189. *Тропы предложений суть пять: аллегорія, парафразис, эмфазис, ипербола, иронія, от которых перед прочими украшениями получает слово особое возвышеніе и великолепіе, а особливо от четырёх первых.*

§190. *Аллегорія есть перенесеніе предложений от собственнаго знаменованія к другому стеченіем многих метафор, между собою сродных и некоторую взаимную принадлежность имеющих. Пример из Цицеронова слова против Калпурнія Пизона:*

Таков я боязлив не был, чтобы, управив в превеликих бурях и волнениях корабль общества и невредим в пристанище поставив, утрашился от малого туману твоего бесстудія и от сквернаго дыханія твоего сообщника.

Из сего примера видеть можно, что от начала до конца аллегоріи полагаются реченія, между собою сродные, как: бури, волнения, корабль, пристанище, туман, дыханіе.

§192. К сему тропу принадлежат загадки и пословицы. Загадки всегда состоят из чистой аллегории, пример о льде:

Меня родила мать, которую я рождаю.

Так же и пословицы, которые состоят из чистой или смешанной аллегии, надлежат до сего тропа:

И всяк спляшет, да не так, как скоморох.

Молебен нет, а пользы нет.

Либо полон двор, либо корень вон.

§193. Аллегоричным штилем многие излишно усеждают и чрез меру часто сей троп употребляют, а особливо те, которые не знают подлинной красоты слова, но прельщаются притворным его видом. Умеренно употребленная аллегория слово украшает и возвышает, а без меры часто в слово внесенная оное помрачает и обезображает. Однако иногда служит к возбуждению страха и в сем случае ночи подобна, ибо потаенное страшит больше, нежели явное. От вымыслов разнится аллегория тем, что в них сами идеи, а в аллегии только одне речи переносятся.

§194. Парафразис есть представление многими речением того, что однем или немногими изображено быть может, например: храбрый разоритель Карфагена, то есть Сципион. К составлению парафразисов служат следующие правила: 1) когда к существительному приложишь пристойное прилагательное и, оное переменяв на существительное ж, первое положишь в родительном падеже или переменяшь в прилагательное, например: вместо села положишь безмолвие сел или безмолвие сельское; 2) когда глагол переложить на имя, а с ним сочинишь иной глагол, к тому приличный: в страх привести вместо устрашить; обгадить кровью вместо окровавить; 3) когда имя полагается в родительном падеже с другим именем, произведенным от глагола, к первому принадлежащего, например: течение воздуха вместо ветра; разлучение от жизни вместо смерти; ночное упокоение после трудов, то есть сон; 4) чрез метафору, когда имя полагается в родительном падеже с другим именем, значащим подобие, или

в прилагательное применяются, например: юность лета, то есть весна; старость дня, то есть вечер; волнение мыслей, то есть сомнение; жидкие поля Балтийские, то есть Балтийское море.

§196. *Ипербола есть повышение или понижение слова невероятное, которое употребляется:*

1) *Для напряжения, например: бег скорейший вихря и молнии; звезд касающийся Атлант; из целых гор иссеченные храмы. Сюда принадлежит и следующее:*

*Коликой славой днесь блистает
Сей град о прибытии твоём!
Он всей отрады не вмещает
В просторном здании своём;
Но воздух наполняет плеском
И ноши тьму отъемлет блеском.
Ах, если б ныне россов всех
К тебе горяща мысль открылась,
То б мрачна ночь от сих утех
На вечный день переменялась.*

2) *Употребляется для послабления, например: чуть в костях держится или как тень шатается, то есть весьма истощал.*

§197. *Сей троп приличен в изображении людей, великими страстьми объятых, а особливо радостью, печалию, ненавистью и гневом. Так, Ахиллес, гневный на Агамемнона, говорит у Гомера, что он с Агамемноном не примирится, хотя бы он давал ему все богатство, которое в песке морском или в земных недрах скрыто, и дочери его за себя не поймет, хотя бы она красотой с Венерою и искусством с Минервою могла сравниться.*

§199. *Ирония есть, когда чрез то, что сказываем, противное разумеем. Цицерон говорит о Катилине во 2 против него слове:*

Да! человек он боязливый и прекроткий, не мог противиться консульскому голосу, и как только услышал повеление, чтобы идти в ссылку, тотчас послушал, успокоился!

Он же в 14 слове против Антония:

*Приятны бессмертным богам будут наши благо-
дарения и жертвы наши по убиении толикого множе-
ства граждан!*

*И Ювенал в 15 сатире о суеверии египтян, кото-
рые огородные зелия за божество почитали:*

.....Коль святы те народы,

У коих полны все богами огороды!

*§200. Ирония состоит иногда в одном слове, ког-
да малого человека Атлантом или гигантом, бессиль-
ного Сампсоном, скарядного Авессаломом или Иоси-
фом называем, и посему надлежит она до тропов речений».*